

Tomislav Ketig

DILEME SUVREMENE NACIONALNE ENCIKLOPEDIJE

SAŽETAK. Na primeru *Enciklopedije Jugoslavije* kao nacionalne enciklopedije jugoslavenske zajednice naroda razmotrene su dileme koje su u dosadašnjim enciklopedijama ovog tipa ostale nerazrešene. Uz neotклонivo prisustvo subjektivnoga nacionalnog odnosno državnog interesa zapažaju se i otklonivi nedostaci. Prvi je »konzervativizam« enciklopedije zbog koga prošlost preteže nad sadašnjošću i biva više valorizovana, što je i u neskladu sa činjenicama a i doprinosi dezaktuelizaciji sadržaja. Drugi je inkorporiranje istorije starijih civilizacija u nacionalne istorije samo zato jer su one postojale na istom tlu i nedostatak istorije državnih zajednica koje se ni etnički ni prostorno nisu poklapale sa prostiranjem naroda. Treći je tematska dominacija umetničkog stvaralaštva i društvenih nauka nad egzaktnim naukama, delatnostima na lepezi masovne kulture. Četvrti je nedostatak sinhronijskih preseka pojedinih razdoblja čime bi se čitaocima jedino mogao prikazati slikovito život ranijih zajednica i na njemu izgrađeni civilizacijski kontinuiteti, često važniji od političkih, čime bi im se pomoglo da jasnije vide i razumeju i stvarnost u kojoj žive. Pledirajući za objektivnost i neutralnost u enciklopedijskom radu, autor podseća na načela kojih su se držali francuski enciklopedisti XVIII stoleća a koja važe za sva vremena.

Postoje u svetu tri vrste enciklopedija koje se mogu nazvati »nacionalnima«. Razlikuju se međusobno po stepenu sadržinske pokrivenosti ovim pojmom. Jedne su veoma blizu u tom pogledu enciklopedijama opšteg tipa, sa blagom inklinacijom ka nacionalnoj tematici, a nacionalna »obojenost« se u njima pretežno zrcali u horizontu gledanja na zbivanja i ličnosti, posebno na ona zbivanja u kojima nacija, o čijoj je enciklopediji reč, znatnije participira i na one ličnosti koje su, bilo posredno bilo neposredno, uticale na tok događaja koji su određivali istorijski put te nacije. Druge »nacionalne« enciklopedije su one u kojima nacionalna tematika dominira, ali u svedenom obliku daju i informacije opšteg tipa o ličnostima i događajima, kao i o pojmovima koji su univerzalna civilizacijska tekovina ili su kao prirodni fenomeni sastavni deo našeg života. Treća vrsta nacionalnih enciklopedija su one najekskluzivnije, koje podrazumevaju uporedo postojanje i mogućnost informativnog korišćenja opštih i specijalnih enciklopedija, pa su potpuno sadržinski usmerene na ono što čini kompleksni korpus nacionalne istorije i suvremenosti.

Enciklopedija Jugoslavije je primer takve »čiste« nacionalne enciklopedije, iako nije posvećena samo jednoj naciji već svim nacijama i delovima okolnih nacija koje žive u jugoslavenskoj državnoj zajednici. Poslednjih godina kod nas se pojavljuju ideje o nacionalnim enciklopedijama pojedinih jugoslavenskih naroda (srpska, hrvatska, slovenačka, crnogorska enciklopedija) i enciklopedijama užih višenacionalnih sredina (Enciklopedija Vojvodine). Od svih njih jedina koja je delimično već realizovana i na kojoj se i dalje kontinuirano radi jest *Enciklopedija Slovenije*. U Crnoj Gori je osnovana pa nedavno ukinuta odgovarajuća institucija (Leksikografski zavod Crne Gore). U Voj-

vodini se godinama pod okriljem Vojvodanske akademije nauka i umetnosti uz najširu naučnu saradnju radilo na *Enciklopediji Vojvodine*, dovršen je azbučnik, napisana većina članaka za prvi svezak i odštampane ogledne sveske, a onda se 1989. godine od celog projekta naglo odustalo iz razloga izvannaučne i neleksikografske prirode. Taj projekt je inače s razlogom bio kritikovan zbog preopširnog prilaza u kome se nije nazirala jasna i konzekventna koncepcija, jer je velikim delom obuhvatao i građu opštih enciklopedija i jer mu je stepen selektivnosti bio veoma nizak, ali je, preciznije definisan, imao mesto u leksikografskoj porodici jer je obuhvatao i onu enciklopedijski relevantnu građu koju obimom čvrsto definisana Jugoslavika nije mogla da obuhvati, a podsticao je i istraživački rad koji bi popunio značajna prazna polja i dogradio naše znanje o istoriji te pokrajine.

Od svih pomenutih enciklopedija »nacionalnog« karaktera, najpogodnija za analizu ovog tipa je Enciklopedija Jugoslavije, i to njeno drugo izdanje, čije je izdavanje u toku. Prvo izdanje bilo je pionirski poduhvat, njene glavne manjkavosti su već uočene, opštepoznate i ne daju povoda za aktuelnu raspravu, a predratne (Stanojevićeva, Hrvatska i druge) imaju slična obeležja. Takođe nema razloga raspravljati o dilemama koje su u radu na Jugoslavici razrešene ili otklonjene.

Ostalo ih je još uvek dosta, koje se u odštampanim svescima uočavaju, bilo zbog nedoslednog prilaza bilo zbog toga što rešenje uopšte nije nadeno, a ima i takvih dilema koje tek promenjene društvene prilike čine rešivima.

Prva i osnovna nerazrešena dilema je da li Enciklopedija Jugoslavije treba sadržajno da bude komponovana po zajednički utvrđenim kriterijima i, ako je tako, koliki stepen autonomnosti procene šta je u takvim kriterijima relevantno zadržavaju republičke, pokrajinske i posebne redakcije. Da su u pitanju bili samo naučni parametri takvih dilema bilo bi relativno malo. Ali već pri sastavljanju abecedara očitivali su se i mnogi drugi, daleko snažniji i uticajniji interesi.

Osnovni uzrok bio je u tome što se Jugoslavika nije shvatala samo kao objektivno naučno-informativno delo, već i kao način da se upotrebom takve njene reputacije postigne željena nacionalna ili neka druga politička promocija, da se izbegne, dakle, neutralan kritički sud i dosegne trajni vrednosni nivo koji se u nauci utvrđenim putem ne bi mogao doseći. Takav odnos s jedne strane učvršćivao je javno uverenje o enciklopediji kao zborniku konačnih i pouzdanih sudova a istovremeno, manipulacijom njome, rušio njenu pouzdanost, objektivnost i istinitost.

Na planu nacionalne promocije vidljive su bile dve tendencije. Prva je na osnovi SHS pokušavala da što više sačuva njen srbocentrični, kroatocentrični i slovenocentrični karakter, a druga je, predimenzioniranjem značaja pojedinih zbivanja, a naročito ličnosti, pokušavala da uprkos objektivnom istorijskom skromnijem vrednosnom fondu stvori veštački balans sa srpskom, hrvatskom i slovenačkom kulturom, što je bilo karakteristično za ponašanje krugova oko redakcija za Crnu Goru, Kosovo i Makedoniju.

Politički uticaj na rad redakcije bio je takođe vidljiv. Ogledao se indirektno u oblikovanju istorijskih i drugih »osetljivih« članaka, a direktno u formiranju posebne redakcije za istoriju KPJ/SKJ, čime je, s jedne strane, u startu dat prioritet jednom političkom opredeljenju, s druge strane, za zbivanja jedne nesumnjivo značajne ali ne i jedine bitne istorijske deonice predimenzioniran enciklopedijski prostor i dat joj subjektivni politički umesto objektivnoga istoričarskog tretmana, a s treće, uvrštavanjem minornih političkih ličnosti u nedopustivo velikom broju rušio se osnovni princip selektivnosti.

Redakcija se, naravno, branila koliko je mogla, ali su njene mogućnosti u ovom segmentu političke istorije bile veoma sužene, jer je redakcija za istoriju SKJ imala visok stepen autonomije u odlučivanju i samo je to što se ona više ponašala kao deo Centralne redakcije a daleko manje kao produžena ruka političkih foruma ograničilo »ovekovečavanje« nekih čija je biografija praktično bila spisak političkih funkcija, na brojčnosti kojih je po objektivnim merilima, mora se priznati, bilo ipak znatno iznad granice tolerancije.

Ovim bi se lista »grehova« mogla zaključiti, s napomenom da se Jugoslavika stvarala u vremenu koje nije bilo najpovoljnije za takvu vrstu poduhvata. Da se tada pisala neka nacionalna »uža«, recimo srpska ili hrvatska enciklopedija, ona bi izbegla međunacionalno balansiranje ali ne i ideološki »greh« Jugoslavike.

Nacionalne enciklopedije se, naravno, nikada neće moći stvarati u idealno objektivnim uslovima. Uvek će biti prisutan pritisak nacionalnog, dakle državnog interesa, nastojanje da se portretu društvene zajednice u kojoj takva enciklopedija nastaje doda malo subjektivne boje bar u člancima iz nacionalne istorije u načinu na koji se vrednosno situira nacionalna tematika u svetski kulturni prostor. Zanimarimo li tu neizbežnost i zamislimo li da nacionalnu enciklopediju radimo u uslovima potpune naučne autonomije, još uvek ostaju brojne dileme koje su se očitovale i u prvih šest svezaka Jugoslavije. Razmotrimo neke od njih.

1. Odnos između prošlosti i suvremenosti

Priroda enciklopedističkog posla je da u okvir objektivnog prikaza događaja i ličnosti inkorporira i pouzdani kritički sud. Na stranu teškoće koje izaziva činjenica da ne postoji pouzdani oslonac za takav sud ni u mnogim pitanjima koje se tiču nacionalne prošlosti. Tada se enciklopedist ispomaže time što čitaocima podastire ravnopravno različite postojeće meritorne sudove. Prava nevolja počinje sa suvremenošću. Kad su u pitanju zbivanja i pojave koji su okončani, donošenju objektivnog suda smeta premala vremenska distanca u kojoj se ne mogu oceniti niti neposredne niti docnije konsekvence tih zbivanja i pojava. Kada su u pitanju ličnosti, odnos prema njihovom opusu i delovanju još uvek zavisi više od njihove još žive aktuelnosti i našeg afiniteta, što ometa uočavanje njihovoga pravog formata i značaja. Još je teže uspostaviti objektivan odnos prema zbivanjima i pojavama u toku i ličnostima koje su nesumnjivo reprezentativne za trenutak kada se ta enciklopedija piše, ali su njihovo delovanje i opus nezavršeni i nikakve ozbiljne prognoze nisu moguće.

Zbog svega toga enciklopedije su po pravilu »konzervativne« i u njima preteže prošlost a odnos prema suvremenosti je odnos prema nečemu što se ne može izbeći, ali ga treba svesti na obim na kome je rizik od pogrešaka u odabiru najmanji. Time enciklopedije gube na aktuelnosti i tamo gde ne bi smele i njihova glavna funkcija da budu ogledalo svog vremena i odnosa toga vremena prema prošlosti značajno je ugrožena.

U Jugoslavici se to ogleda ne samo u odnosu broja ličnosti iz prošlosti i suvremenosti (pri tome treba eliminisati one ličnosti koje su ušle po neenciklopedijskim principima!), već i u prostoru koji je ličnostima dodeljen. Suvremenici po pravilu (koje retki izuzeci ne opovrgavaju) dobijaju manji prostor (kod političara je drukčije, ali to je druga tema), čak i tamo gde je očigledno da je odluka morala biti obrnuta. Primerice, naša kulturna klasika po svojoj umetničkoj vrednosti ipak se svodi na relativno mali broj imena čiji se opusi i po savremenim estetskim merilima »drže«, dok smo upravo u poslednjih pola stoleća u literaturi, likovnim umetnostima, muzici, teatru i arhitekturi dosegli evropsku ravan. Po brojnoj zastupljenosti takvih stvaralaca i prostoru koji im je u Jugoslavici

dodeljen još uvek se može steći obrnuti utisak. Ona je još uvek prenaseljena minoritima ili stvaraocima čiji je značaj prevashodno kulturnoistorijski, pa je, recimo, Milovanu Vidakoviću dodeljen veći prostor nego Danilu Kišu. Očigledno je potrebno više spremnosti na rizike da bi se izvršila dovoljna aktuelizacija nacionalne enciklopedije.

2. Odnos između nacionalnog i šireg vremenskog i prostornog miljea

Ovde imamo nekoliko važnih nerazrešenih ili, po mom sudu, pogrešno razrešenih pitanja. Tako, na primer, u članke o istoriji jugoslavenskih naroda uvršteni su i članci o praistoriji, antici i ranom srednjem veku, iako sve što se zbivalo na tom prostoru do doseljavanja Slavena na Balkan u te članke ne spada. Sem što je time izvršena nelogična sistematizacija istorijske građe, razbijena je jedna istorijsko-teritorijalna celina i ispuštena mogućnost da se čitaocima pruži kulturno-civilizacijska slika jednog društva koje nije tek tako zbrisano sa geografske karte već je svojim uticajima u mnogome profiliralo buduću kulturnu sliku, pa se bez celovitijeg znanja o njemu ne mogu razumeti ni docniji kontinuiteti i diskontinuiteti, etnička i verska raslojavanja i kulturna evolucija.

Nacionalne istorije takođe obuhvataju i istorije država koje su se formirale, stapale, raspadale i propadale na ovom prostoru, što se u mnogim slučajevima ne poklapa sa istorijom etnosa. Nisu razjašnjeni ni državno-pravni statusi naših naroda u multinacionalnim državnim zajednicama, veoma karakterističnim za tu teritoriju. Sve to omogućava da se i danas Jugoslavika koristi za dnevno političke zloupotrebe.

Stepen našeg saznanja o kulturnim odnosima sa drugim narodima, sem sa nekim na koje je tradicionalno usmerena pažnja istoričara kulture, krajnje je skroman. To je veliko ograničenje naše spoznaje o pravom statusu naših kultura u globalnoj kulturi. Uz to ide i malo poznavanje doprinosa ljudi našeg porekla drugim svetskim kulturama, posebno onima u kojima je naše iseljništvo brojno i kompaktno. Još je manje sistematizovano saznanje o našim istaknutim naučnicima koji su angažovani u velikim istraživačkim projektima uglednih svetskih institucija.

3. Dominacija umetničkog stvaralaštva i društvenih nauka

Ova nasleđena karakteristika uočena je već pri sastavljanju abecedara Jugoslavike, ali su korekcije i dalje skromne. Činjenica je da je razvoj egzaktnih znanosti i šire lepeze javnog delovanja uslovljen prethodnom kulturnom konsolidacijom društva, pa je takva dominacija u »istorijskom delu« razumljiva. Potpuno je, međutim, neprihvatljivo da se ona po inerciji proteže i na suvremenost. Nedovoljno se uočava da iza jednog u širim naučnim krugovima citiranog saopštenja često stoji duži, mukotrpniji i kreativniji rad nego iza mnogih umetničkih dela koja više zbog dosluha s vremenom nego zbog stvarne vrednosti imaju svoj širi javni život.

Postoji i nešto što bi se moglo nazvati naklonošću enciklopedista prema delatnostima koje pretenduju na trajnost u odnosu na delatnosti kojih se rezultati mahom iscrpljuju u svom vremenu. Zbog toga je selektivnost pri uvrštavanju ličnosti iz privrede, javnog nepolitičkog delovanja za dobro i napredak zajednice i ličnosti iz sporta neuporedivo stroža. Na taj način enciklopedisti iskrivljavaju sliku epohe, oduzimajući joj počesto neke njene bitne determinante. U taj odnos spada i svojevrsni »puritanizam« u odnosu prema tzv. masovnoj kulturi. Uočava se i rezervisanost u odnosu prema »negativnim« ličnostima novije istorije, zatim sklonost da se pojedincima za njihov politički angažman, koji je marginalan i zbog kojeg nikada ne bi bili uvršteni u enciklopediju, izriče ili bar citira kao objektivan politički sud njihovih političkih oponenta koji su na vlasti.

Koncepcijski i tematski »viškovi« i »manjkovi« Jugoslavike kao nacionalne enciklopedije

Bez obzira o kojima se člancima radilo (pojmovi, ličnosti, zbivanja, ideje) enciklopedija pruža dve vrste podataka (uslovno: činjenica): jedne, koji ne zahtevaju nikakav odnos prema sebi, na koje mišljenje savremenika nema nikakvog uticaja (geografski pojmovi, pojmovi iz flore, faune, mineralogije i dr., zatim biografski podaci o ličnostima, pojmovi koji su stvar utvrđene konvencije — sistem mera i na njih oslonjeni podaci) i druge, koji zahtevaju određen odnos, tumačenje ili kritički sud, čija se, dakle, slika pred nama pojavljuje kroz subjektivno naučno, estetsko, filozofsko ili političko osvetljenje autora i redakcije. Ti pojmovi pretežu i u opštim enciklopedijama (razne znanstvene teorije, filozofski sistemi, umetničko stvaralaštvo, nauka o čoveku), a u nacionalnim enciklopedijama predstavljaju čak koncepcijski osnov. To otvara i bitno pitanje njihove funkcije: kako »objektivizirati« i »integrirati« nacionalnu kulturnu i civilizacijsku tematiku.

Mislim da je danas ljudska misao dostigla stepen zrelosti koji to omogućava. U globalnim relacijama ona je prešla put od shvatanja Zemlje kao središta Univerzuma do istine o njenoj kosmičkoj marginalnosti i od odnosa prema čoveku i životu kao neponovljivom čudu prirode do njihovog razumevanja kao moguće ali ponovljive fizikohemijske kombinacije. U traganju za spoznajom čovekove pozicije, smisla i načela njegove egzistencije i višim kriterijumima konstitucije ljudskog društva, prisustvujemo kraju traženja Utopije i početku procesa relativizacije i ravnopravnosti istina, koji će nam pomoći da se snađemo u novoj kosmičkoj slici što se pred nama otvara. Istina se pokazuje kao fenomen ograničen vremenom, prostorom i mogućnostima spoznaje u tom prostoru i vremenu. Na taj način, u tzv. objektivnoj slici, kritika upućena iz drugog vremena i sa drugog nivoa spoznaje ostaje mišljenje na osnovu kojeg je nemoguće konstruisati alternativu u posmatranom vremenu i prostoru. Kritički sud je moguć samo ako se radi o civilizacijskoj nedomašenosti rešenja u odnosu na mogućnosti koje su vreme, prostor i nivo ljudske spoznaje tada omogućavali.

Pridržavanje ovih principa neophodan je uslov korektnog enciklopedijskog rada danas. Oni su primenjivi i na savremenost, što eliminiše sve poteškoće koje bi proisticale iz dvojakosti odnosa.

Druga značajna dilema suvremene nacionalne enciklopedije je kako postići što optimalniju usklađenost između makropedijskog i mikropedijskog principa. Dosadašnje rešenje čini se na prvi pogled prihvatljivo: što »sitniji« pojam to više podataka o njemu. Osnovna informacija, sadržana u najopštijem pojmu što obuhvata plejadu sitnijih pojmova, ponavlja se da bi se očuvala veza dela i celine. Onaj ko pokuša, međutim, da čitanjem tog kompleksa natuknica sastavi celovitu sliku najčešće uočava da u toj slici mnogo toga nedostaje. Ona liči na oštećenu fresku čiji se delovi pomalaju iz naknadno nanesenog maltera, na pozorišnu scenu u mraku po kojoj šaraju krugovi reflektora, osvetljavajući od ansambla samo one i od scenografije samo ono što reditelj (u ovom slučaju enciklopedist) smatra bitnim. Deskripcija zbivanja po vertikali vremena, kakvi su članci iz nacionalne političke, kulturne i ekonomske istorije, zbog svoje neminovne sažetosti i usmerenosti na krupnije događaje i ličnosti samo je stavljanje takve, parcijalno vidljive, slike u pokret.

Nacionalnim enciklopedijama nedostaju sinhronijski preseki u kojima bi bila data kompleksna slika ljudske zajednice u određenoj deonici vremena. Slika koja bi sadržavala etničku situaciju, strukturni profil privrede, obrazovni nivo socijalnih slojeva, stanje zdravstva i ostalih javnih službi, kupovnu moć stanovništva, razvijenost kontakata

sa drugim sredinama i dr. Ti podaci bi pomogli boljem razumevanju jednog vremena i otklonili pojavu predimenzioniranja ili minimiziranja političkih zbivanja, posmatranih van svog ambijentalnog konteksta.

U pokušaju stvaranja takvih preseka, istina, daleko bi veće bilo učešće istraživačkih napora od onoga što pruža dosadašnja historiografija u svojim sintezama, ali ne i prikupljena a nedovoljno korištena građa. Sinhronijski preseki bili bi, dakle načinjeni velikim delom od onoga što je politička istorija odbacila kao nebitno.

Jugoslavika se, za razliku od čistih mononacionalnih enciklopedija, suočava i sa iskušenjem objektivnog pristupa genezi odnosa nacija kojima je posvećena, što je približava i enciklopediji opšteg tipa, ali je ovde osetljivost teme daleko veća. Posebno zato što se početak mirnog suživota, lišenog viška emocija, i zrelog odnosa prema ovoj temi ne nalazi iza već ispred nas. A neophodno je pisati hladne glave, neutralno, isto onako kako bismo pisali o međunacionalnim relacijama u Indiji, SSSR-u ili Kanadi.

Rad na nacionalnoj enciklopediji u društvu podložnom brzim i čestim promenama sa izrazitom političkom nestabilnošću i odsustvom konsensusa o mnogim bitnim karakteristikama sopstvene istorije i sadašnjosti, ali i sa belim poljima u naučno fundiranoj slici o sebi, nije uvek lagodan kabinetski posao, ali je svakako veliki naučni izazov. O mnogim temama, najčešće izvan sfere opšte jugoslavenske saglasnosti o njima, u *Enciklopediji Jugoslavije* piše se prvi put, o mnogima od njih u ovom trenutku, kada se tek osvojena puna sloboda naučnog uverenja sukobljava sa pokušajima, i to sve češćim i intenzivnijim, nove političke funkcionalizacije. Odupreti se tome, istraživati i čuvati svoju nezavisnu poziciju danas je isto tako častan i pred budućnošću odgovoran posao kao i posao francuskih enciklopedista pre dva stoleća. Oni su bili vesnici vladavine razuma u Evropi. Pretenzije savremenih jugoslavenskih enciklopedista, naravno, moraju biti daleko manje, ali principi kojih se u radu drže jednako čvrsti i časnici.

DILEMMAS OF A CONTEMPORARY NATIONAL ENCYCLOPAEDIA

SUMMARY. Most encyclopaedias of the national type have left unresolved the dilemmas examined in this paper on the example of *Enciklopedija Jugoslavije*, the national encyclopaedia of the Yugoslav union of nations. Apart from the inevitable presence of the subjective national and state interests, there are some eliminable flaws. The first one is the encyclopaedia's "conservatism" because of which higher emphasis is put on the past than on the present; the past is also over-evaluated, which is both inconsistent with the facts and also adds to a lack of topicality. The second flaw is the incorporating of other civilizations' histories into the national ones just because of the fact that they also existed on the same spot and the lack of history of states which neither ethnically nor territorially matched the territories inhabited by certain nations. The third flaw is the domination of art and humanities over the exact sciences and the mass-culture activities. The fourth is the lack of synchronistic account of certain periods. That could be the only means of a figurative representation of the earlier communities and civilizational continuities, often more important than political ones, which would help the readers to understand the reality they live in and see it more clearly. Pleading for objectivity and neutrality in encyclopaedic work, the author reminds us of the principles of the eighteenth-century Encyclopaedists, valid in all times.